

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԱԳՐԱՐԱՑԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Երկիր արժունի»: Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան տեսականորեն հայոց թագավորի ժառանգական սեփականությունն էր և համարվում էր «երկիր արքունի»: Իրականում, սակայն, այդ տերիտորիաները կազմում էին ռազմա-ստրկատիրական, քրմական և ցեղային-տոհմական ավազանու ժառանգական սեփականությունը, բայց թագավորի գերագույն տիրակալական իրավունքները արտահայտվում էին նրանում, որ, սովորաբար, այդ տերիտորիաները մտնում էին այս կամ այն վարչական միավորման մեջ, որոնց գլուխ կանգնած էին թագավորի կողմից նշանակվող ստրատեգոս-կողմնակալները, որոնց պաշտոնը ևս սովորաբար դառնում էր ժառանգական: Սակայն թագավորը, իբրև երկրի գերագույն տեր, այս կամ այն հանցանքի համար կարող էր զրկել բոլոր կարգի հողատերերին ժառանգական իրավունքներից և համապատասխան տերիտորիան «գրաւել յարքունիս», մանավանդ, եթե նրա կառավարիչը մեղադրվում էր պետական դավաճանության մեջ: Թագավորը իրական տերն էր միայն այն տերիտորիաների, որոնք ժառանգական կամ նվաճման իրավունքով դարձել էին նրա սեփականությունը, ուստի այդ դինաստիական հողերը համարվում էին «երկիրք արքունականք», իսկ բոլորը միասին՝ «Արքունի տուն»: Արշակունիների կենտրոնական գավառը, որտեղ գտնվում էր նրանց մայրաքաղաք Արտաշատը, կոչվում էր «Ոստան» կամ «Ոստան Հայոց»: Ըստ երևույթին, «ոստան» բառը, որը պարթևական ծագում ունի, Հայաստանում տարածվել է՝ սկսած Տրդատ Ա-ի ժամանակներից:

Հայոց հազարապետի վերահսկողության ներքո էին գտնվում արոտավայրերն ու անտառները, արքունի էին համարվում երկրի ընդերքի հարուստությունները՝ ոսկու, արծաթի, պղնձի, երկաթի և այլ մետաղների հանքերը— «բովք», ինչպես և ազահանքերը— «աղտք» և հանքային ջրերը, ջերմուկները: «Արքունական» էին համարվում գլխավոր ձկնորսարանները՝ լճերի և գետերի վրա: Ըստ երևույթին, արքունի մենաշնորհն էր նաև «որդան կարմիր» ներկը, որը ստացվում էր մայրաքաղաք Արտաշատի շրջակայքում, իսկ Արտաշատ քաղաքի հատուկ թաղամասում գրադված էին «հայկական ներկ» արտագրելու գործով, որտեղից և տարածվում էր աշխարհով մեկ:

Գյուղատնտեսական տերիտորիան: Նոր աշխարհագիրը: Մեծ Հայքի թագավորության գյուղատնտեսական տերիտորիան բաժանված էր թագավորական-արքունական և ռազմա-հողատիրական ավագանու մասնատիրական տնտեսությունների ու քաղաքային, տաճարային և գյուղական համայնքների միջև: Գյուղական համայնքների հողերից բացի, մյուս բոլոր տեսակի մշակվելիք հողային տարածությունները մասնատիրական տնտեսություններ էին և կոչվում էին դաստակերտ (կամ ձեռակերտ) ու ագարակ:

Գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքները՝ «շէն»-երը, «գեւղ»-երը, «գեհ»-երը և այլն: Համայնականների հիմնական զբաղմունքն էր հողագործությունը, մասամբ և անասնապահությունը. սրանք կոչվում էին «շինական» կամ «գեղղուկ» և համապատասխանում էին հելլենիստական աշխարհի հիմնական այն արտադրողներին, որոնք բնորոշվում էին *ἀγοὶ* բառով:

Ինչպես Արտաշես Ա-ի ժամանակ (189—161), այնպես էլ Տրդատ Ա-ի ժամանակ (66—88), իբրև նոր դինաստիայի հիմնադիր, անց է կացվում գյուղատնտեսային տերիտորիայի փոքր տեսակի հողերի հաշվառում և սահմանազատում՝ հողային կադաստր, որ հայերեն արտահայտվում էր «աշխարհագիր» բառով: Տրդատ Ա-ը Մեծ Հայքի թագավորության երկարատև անկայուն վիճակին վերջ է տալիս իր մի շարք միջոցառումներով, որոնց թվումն էր նաև նոր աշխարհագիրը: Խորենացու մոտ պահպանված մատենագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, աշխարհագիր անցկացնելով, թողնում է հին սահմանաքարերը, որոնք շարունակում էին կոչվել «Արտաշեսական»¹: Այս սահմանադատումով գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը, որը գյուղական համայնքներին էր պատկանում, և որից ստացվում էին հայոց արքունիքի հիմնական եկամուտները, ապահովվում էր մասնատիրական տնտեսությունների շարաշահումներից:

Գյուղերում ապրող համայնական գյուղացիությունը կազմում էր Հայաստանի անմիջական արտադրողների հիմնական մասը: Գյուղական համայնքներին պատկանող գյուղատնտեսական տերիտորիան համարվում էր «երկիր արքունի», իսկ իրենք՝ համայնական գյուղացիները համարվում էին «մշակք արքունի» կամ «ծառայք արքունի»: Նրանք պատկանում էին «ի հարկի ծառայութեան» գտնվող ազգաբնակչության կարգին և, իբրև այդպիսիք, գտնվում հայոց հազարապետի իրավասության ներքո:

Գյուղակեմ համայնքը հիմն Հայաստանում: Մեծ Հայքի թագավորության հզորության ու բարգավաճման տնտեսական հիմքը գյուղատնտեսական համայնքն էր, և համայնական գյուղացիությունը կազմում էր երկրի ազգաբնակչության հիմնական մասը: Մ. թ. I—II դարերում գյուղական համայնքը հարատևում է Հայաստանում իր ավանդական ձևերով²:

Համայնական գյուղացիությունը ապրում էր առանձին բնակավայրերով, գյուղերով, որոնք աղբյուրներում հիշատակվում են իբրև «շէն», «գեհաղ» (χωμῆγ):

1 Տե՛ս Ս. Տրեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի «Քառա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2(33), էջ 66:

2 Մանրամասն տե՛ս վերը, գլուխ 26-րդ:

Յուրաքանչյուր համայնական կոչվում էր «շինական» կամ «գեղջուկ», իսկ «շինականութին» բառը ուներ հավաքական իմաստ: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք բաղկացած էր առանձին ընտանիքներից («ընդ տանիք»՝ նշանակում է մի հարկի տակ ապրող): Բնակատեղին կոչվում էր «տուն», որ իրենից ներկայացնում էր աղագործության մեջ հայտնի գլխատունը կամ հազարաշենը, մեջտեղը երդիկով, ուստի յուրաքանչյուր այդպիսի տան մեջ ապրող ընտանիքը կամ գերդաստանը բնորոշվում էր «երդ» բառով. սա հարկահանության մեկ միավոր էր: Յուրաքանչյուր «երդ» ուներ որոշ իրավունքներ ու պարտավորություններ համայնքի և պետության առաջ:

Այսպես, համայնքի յուրաքանչյուր «երդը» հողօգտագործման իրավունքով ստանում էր վարուցանք անելու համար «հող երդոյ», որը Ագաթանգեղոսի հունարեն վերսիայում նշվում է *ἀγροα* բառով³, ինչպես հայտնի է, հելլենիստական ժամանակաշրջանում «արուբա»-ն հողային տարածության հիմնական միավորն էր և համապատասխանում էր հռոմեական յոսգերին (շուրջ 1/4 հեկտար)⁴:

«Հող երդոյ»-ների քանակը փոփոխական էր և պարբերաբար՝ հողաբաժանման ժամանակ, «ըստ մարդաթվի» և «հաւասար» ենթարկվում էր փոփոխման: Այդպիսով, «հող երդոյ»-ի քանակը կախված էր յուրաքանչյուր «երդի»՝ գյուղացիական գերդաստանի շնչի քանակից⁵:

Հողօգտագործման կարգով ստացած «հող երդոյ»-ները կարող էին վաճառվել կամ գրավ դրվել ամբողջապես կամ մասամբ: Սակայն գյուղական համայնքի հանդեպ այդ հողամասը մնում էր իրրե անօտարելի մեծություն, իսկ հողագուրկ գյուղացին պառնում էր «նժդեհ», այսինքն՝ համայնական գյուղացու իրավունքներից զրկված մի մարդ, որը սովորաբար դառնում էր մասնատիրական տնտեսությունների, դաստակերտների ու ագարակների «վարձկան» կամ «մշակ» և նրա իրավական ու տնտեսական վիճակը քիչ էր տարբերվում ստրուկի՝ «ծառայի» վիճակից:

Գյուղական համայնքը գլխավորում էր «աւագ շինին» կամ «գեղջաւագը», որը կոչվում էր նաև պարսկերեն ծագում ունեցող բառով՝ «դեհկան»: «Աւագ շինին» համապատասխանում է հունարեն *χωρὶς γῆς*-ին⁶:

Գեղջավագը կամ դեհկանը ենթարկվում էր հայոց հազարապետին՝ ֆինանսական և հանրային աշխատանքների դիվանին: Հողօգտագործման համար համայնական-շինականը պետությանը տալիս էր «հարկ արքունական» կամ «բաժ»⁷ և կրում էր պետական հերթական և արտահերթ պարհակների ծանրությունը: Պատերազմի դեպքում գեղջավագը հավաքագրում էր աշխար-

³ *St' u Agathangelus*, Herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 76:

⁴ *St' u* Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, Երևան, 1934, էջ 190—195: Ս. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, էջ 46:

⁵ *St' u* Ս. Т. Еремян, Основные черты..., էջ 46:

⁶ Այսպես էին կոչվում հայկական գյուղերի գյուղապետները ըստ Քսենոփոնի (*Xen. . Anab. .* IV, 5, 10):

⁷ *St' u* А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 24:

հազորը իբրև «դասապետ շինականաց»։ Համայնական երկրագործները կազմում էին գերազանցապես հետևակ զորքը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ համայնական գյուղացին բոլոր հարկային և աշխատանքային պարտավորությունները կատարում էր համայնքի համապարտ համեմատելիքի հիման վրա⁸։

Հայաստանի համայնական գյուղացիությունը իր սոցիալական դիրքով մոտենում էր Իբերիայի (վրաց աշխարհի)՝ Ստրաբոնի հիշատակած «երրորդ կարգի մարդկանց»։ Ստրաբոնի տեղեկության համաձայն, սրանք հասարակ ժողովուրդն են՝ «լաոյ» (Λαοί), և իբրև արքունի մշակներ (Βασίλειοι ὄντες), արտադրում են կյանքի անհրաժեշտ միջոցները։ Սրանք ունեին որոշ գույք, որը ընդհանուր էր ըստ տոհմերի և գտնվում էր տոհմի ավագի (ըստ տարիքի) տնօրինության ներքո⁹։

Համայնական գյուղացիության շահագրգիռման ձևերը Հին Հայաստանում։ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը պահպանել է հարկահանման այն տերմինները, որ գոյություն են ունեցել Հայաստանում դեռևս այդ հուշարձանի թարգմանությունից (այսինքն՝ V դարից) շատ առաջ։ Այստեղ «Մակաբայեցոց» գրքից մեջ բերված հայկական տերմիններից կարևոր է նշել՝ «հարկ» (ունեցել է ընդհանուր նշանակություն), «բաժ աղտիցն», «բաժ պսակաց», «յերրորդաց սերմանն», «հասարակաց այգւոյն և զծառոցն» և «զամենայն հարկս հասի և մաքսի և գոաստու»¹⁰, «արքունական մուտ», որ թագավորը առաջ ստանում էր «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և «այլ որ ինչ տարազք արքունի կամ տառանորդք, կամ մաքս, կամ ինչ որ ինչ մուտք յարքունիս իցեն»¹¹։ Հիշատակվում են այնուհետև ազահանքերից և ամուսնություններից ստացվող տուրքերը՝ «բաժ աղտից» և «տարազ պսակաց»։

Հայկական այս տերմինները պատահում են վաղ շրջանի հայ մատենագրության նաև այլ հուշարձաններում։

Այստեղ թվարկվող հարկերը և հասույթները կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1) Իբեից ստացվող տուրքեր, որոնց ընդհանուր արտահայտությունն էր հայերեն լեզվով «պտուղ» բառը, որը համապատասխանում է հունարեն տեքստի («Յոթնասնից թարգմանության») ἐκφόριον-ին։ Այդ տուրքերը գանձվում էին՝ «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և վերցնում էին իբրև «յերրորդաց սերմանն» և «զհասարակաց (այսինքն՝ կեռը) այգւոյն և զծառոցն»։

2) Աշխատանքային պարհակներ, այսպես կոչված «աշխատանք արքունի տան համար» (φόρος ἰετουρχιῶς), որը հայերենում արտահայտվում էր «հարկ» ընդհանուր իմաստով, իբրև հաղկադրական «աշխատանք, որը տարբեր բնույթ ունեւր՝ «մարդահարկ», «պարհակ» և «խաշար»։ Այս պարտադիր ձրի աշխատանքը թագավորի և պետության օգտին տարածվում էր ինչպես

⁸ Նույն երևույթը տեսնում ենք պարթևական Իբանում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 22)։

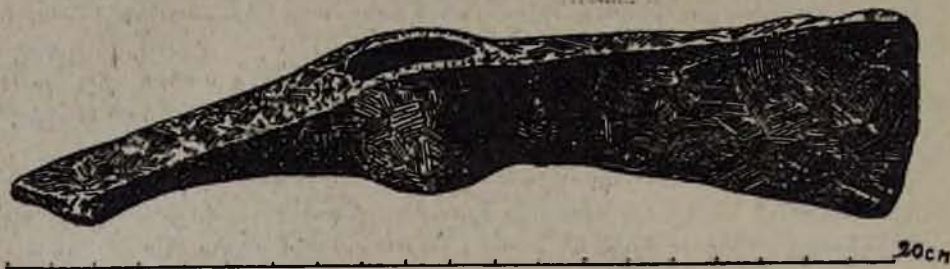
⁹ Տե՛ս А. И. Болтунова, Описание Иберии в «Географии» Страбона, ВДИ, 1947, № 4.

էջ 152։

¹⁰ Տե՛ս «Մակաբայեցոց», գիրք առաջին, Ժ, 30։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ԺԱ, 34։

գյուղական համայնքների, այնպես էլ քաղաքային համայնքների վրա, սակայն այն տարբերությամբ, որ ունեւոր քաղաքացու փոխարեն, որը, սովորաբար, վաշխառու էր կամ առեւտրական, այդ «պատարագը»—«լիտուրգիան» տանում էր իր կողմից վարձված ընչազուրկ քաղաքացին՝ «ռամիկը» կամ գյուղացին՝ «գեղջուկը», բայց շինարարական արձանագրության մեջ գրվում էր վարձողի անունը: Այդ պետական շինարարության կարգին էին պատկանում



Երկաթե կացին. Գառնի

ամրոցների և պարիսպների կառուցումը, ճանապարհների և կամուրջների շինարարությունը, ջրանցքների անցկացումը և այլն¹²:

3) Դրամական գանձումներ (տրոս օրօսիւն), որոնք հայերենում արտահայտվում էին «բաժ» բառով: «Մակարայեցւոց» գրքում նման գանձումներից հիշատակվում են՝ «բաժ աղտից» (աղահանքերից գանձվող հարկը) և «տարազ պսակաց» (ամուսնացողներից գանձվող հարկը):

4) Խառը գանձումներ, որոնք արվում էին դրամով և բնատուրքով: Սրանց թվին է պատկանում «տասանորդը» (δεκάτη):

Բացի «Մակարայեցւոց» գրքից առկա են նաև հրեական Թալմուդի տրվյալները, որոնք վերաբերում են մ. թ. I դարի Իրաքին, բայց նույն երևույթները պետք է որ Հայաստանում ևս գոյություն ունենային: Այստեղ նշվում է հարկերի երկու հիմնական տեսակ՝ հողաճարկ տասգ (տասակա) և գլխաճարկ կարգ (քարգա), որոնք կազմում էին հողագործի եկամտի մեկ վեցերորդից մինչև մեկ երրորդը¹³:

Հողաճարկը իր սկզբնական արտահայտությամբ, իբրև բնատուրք ստացված բերքից՝ հայերենում պետք է արտահայտվեր «պտուղ» բառով. օրինակ՝ «պտուղք ի ժողովրդենէ», սակայն գոյություն ունեն նույն իմաստն ունեցող «հաս» բառը: Վերջինս նշանակել է այն հողային հարկը, որ հարկատու ազգաբնակչությունը մուծում էր պետության-արքունիքին¹⁴, անկախ նրանից, թե դրանք բերքով էին, դրամով, թե խառը՝ և՛ նատուրալ, և՛ դրամական: «Հաս»-ը, այդպիսով, համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհի օքտորոն-ին,

¹² Տե՛ս Կ. Բ. Трезвер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 205—209:

¹³ Տե՛ս Ե. Ա. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—IV вв. н. э., «Ученые записки ЛГУ», № 78, серия историч. наук, вып. 9, 1941, էջ 54:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 131—132:

բայց քանի որ «հասը» սովորաբար գանձվում էր բնրթից, կոչվում էր «սպտուղ»։ Այդպիսով՝ և՛ «հասը», և՛ «սպտուղը» համապատասխանում են հրեական աղբյուրների *ḥasqā* -ին¹⁵։ Ինչպես հաղորդում է Թալմուդը, ըստ մ. թ. առաջին դարերի պարսկական օրենքների՝ «ով որ տալիս է հողահարկ (*ḥasqā*), նա օգտվում է հողից»¹⁶։

Հրեական Թալմուդի *kargā*-ն համապատասխանում է հայերեն «հարկ» և իրանական «խարազ» (որից վրացերեն՝ «խարկի» և արաբերեն՝ «խարազ») բառին։ «Հարկ» բառը բառացի նշանակում է «հնազանդեցնել, ծառայության բերել»¹⁷։ սկզբնական շրջանում պիտի նշանակեր աշխատանքային պարհակություն և համապատասխան պիտի լիներ «պարհակ» բառին։ Եթե «հարկը» դրվում էր մարդու վրա (այսինքն՝ նա տանում էր ձրի ֆիզիկական աշխատանք), այս դեպքում այդ պարտավորությունը արտահայտվում էր «մարդահարկ» բառով, եթե իր փոխարեն գյուղացին տալիս էր աշխատանքի իր անասունը, այդ դեպքում այն կոչվում էր «հարկ գրաստուն»։ Գոյություն են ունեցել նաև «հարկ հասի» և «հարկ մաքսի» պարտավորությունները, որոնց իսկական իմաստը դժվար է պարզել։

Անշուշտ, մեր տեղեկությունները գյուղական համայնքների կողմից վճարվող հարկերի ու կատարվող պարհակների մասին դեռևս նշանակալից չափով պայմանական բնույթ են կրում և կարոտ են նոր, հայ իրականությունը անմիջականորեն արտացոլող տվյալների, որոնք առայժմ պակասում են։

Մասնատիրական տնտեսությունները։ Գյուղական համայնքների կողքին շարունակում էին գոյություն ունենալ մասնատիրական տնտեսությունները՝ ազարակները կամ դաստակերտները¹⁸։

Դաստակերտի մասին, իբրև մասնատիրական խոշոր տնտեսության, տեղեկություններ են պահպանվել երրայրերեն գրականության մեջ, հատկապես «Բաբելոնյան Թալմուդում»։ Այստեղից իմանում ենք մ. թ. III դարում գոյություն ունեցող *dasqartā*-ների մասին, որ խոշոր կալվածներ էին՝ մեծ հողային տարածություններով և վաճառվում էին նրանց ընդգրկած հողերը մշակող ստրուկների հետ միասին։ Նման *dasqartā d'avde*, այսինքն՝ դաստակերտ ստրուկներով, հատկապես շատ էին Միջագետքում և Ասորիքում¹⁹։ Պահպանվել է VI դարում կողիֆիկացված, Սասանյան Իրանում գործող օրենքների պահլավերեն դատաստանագիրքը՝ «Մատեան հազար դատաստանի» (*Matikān e hazār datastān*)։ Հստ այս բնագրի, մ. թ. առաջին դարերում Իրանում գոյություն են ունեցել երկու կարգի ստրուկներ՝ *bandak* և *anšānrik*։

Առաջինը «ստրուկ» նշանակող ընդհանուր բառ է, իսկ երկրորդը համանիշ է հայերեն «անաշխարհիկ»-ին և նշանակում է «օտարածին»։ Սրանք, ըստ ե-

15 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 49։

16 Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии, էջ 54։

17 Տե՛ս Ն. Աղանց, Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 184։

18 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, նույն տեղում։

19 Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, II, 1941, էջ 39։

րևույթին, այն ռազմագերիներն էին, որոնց ստրկացնում էին և նրանց աշխատանքը օգտագործում գլխավորապես գյուղատնտեսության մեջ²⁰։ Սրանց կարող էին նվիրել, ժամանակավորապես տրամադրել այլ կալվածատիրոջ տնտեսության մեջ աշխատելու կամ կարելի էր գրավ դնել (gîrobkan), իսկ սրա ամբողջ աշխատանքի վճարը (vičartan) տրվում էր նրա տիրոջը²¹։

Անաշխարհիկները աշխատում էին տաճարներին պատկանող տնտեսություններում, բայց իբրև ստրուկ նրանք չէին կարող սպասարկել անմիջապես տաճարում։ Նրանց աշխատանքը առանձնապես լայն կերպով էր օգտագործվում դաստակերտներում և վաճառքի կամ նվիրատվության ժամանակ նրանք ևս փոխանցվում էին նոր տիրոջը աջ գույքի հետ միասին²²։

Նշված պահլավական դատաստանագրքում դաստակարտ-դաստակերտը հիշատակվում է նաև xvâstak տերմինով, որ համապատասխանում է հայերեն «խոստաղ» բառին և նշանակում գույք ընդհանրապես²³։ Գույքատիրոջը նշելու համար գործ է ածվում xvâstak-dar (հայերեն՝ «խոստակդար») բառը։ Հայկական և վրացական աղբյուրներում հայերեն «խոստակը» և վրացերեն «ხეობი»-ն «խվաստագի» բառերը նույն իմաստն ունեն՝ գույք, հատկապես հող և անասուն, ինչպես հայերեն «խոստակդարը» նշանակում է այդ գույքի հողի, անասունի տերը²⁴։ Առանձնապես բազմաթիվ էին թագավորին պատկանող դաստակերտները, որոնք հիշատակվում են ասորական բնագրերում (dasqartâ d'malka)։

Ստրկական աշխատանքը շարունակում էր գերիշխող լինել հատկապես թագավորի, ավագանու և տաճարային մասնատիրական տնտեսություններում։ Գրականությունից հայտնի է շուրջ 10 բառ, որոնք ունեն ստրուկ իմաստը և բնորոշում են նրանց ծագումը։ Իրենց ծագումով ստրուկները բաժանվում էին երկու կարգի՝ «ընդոծին» (այսինքն՝ ընտանիքում ծնված)²⁵ և «օտարածին»։ «Աղախին», որ նշանակում է կին-ստրուկ՝ ստրկուհի, վաւրվում է հնագույն «աղխ» բառի հետ, որ ուրարտերեն alhi բառն է և նշանակում է «ընտանիք»։

«Օտարածին» ստրուկների կարգին էին պատկանում՝ «ստրուկ»-ը (առաջացել է սանսկրիտերեն satru՝ «ռազմագերի» բառից) և «արծաթագին-աղախ-նայք»։ Սակայն ժամանակի ընթացքում այս բոլոր կատեգորիայի ստրուկները համահարթվում են իրենց սոցիալական վիճակով, անկախ իրենց ծագումից։ Գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ստրուկները հայտնի էին ընդհանուր «մշակ» բառով, որը թերևս առաջացել է ասուրա-բաբելական «մուշկենու» բառից²⁶։ Մշակները կարող էին լինել և սեզոնային, գլխավորապես այն սնանկացած համայնականներից, որոնք պարտքի դիմաց պետք է իրենք ընտանիքի

20 Տե՛ս А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, էջ 14—16։

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17։

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18—19։

23 Տե՛ս С. Т. Еремьян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 17։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17—18։

25 Հայերեն «ընդոծիներին» հոմարենում և վրացերենում համապատասխանում են oixatovis և სახლის შუღი (սախլիս ժուլի) բառերը։

26 Տե՛ս ВДИ, 1947, № 1(19), էջ 263։

անդամներով մշակութային անհին հողատիրոջ տնտեսության մեջ: Նման համայնականներից էին նաև «վարձկանները», որոնք պիտի նույն աշխատանքները կատարեին վարձով:

Դաստակերտներում և ագարակներում աշխատող հիմնական արտադրողները ամրացվում էին հողին առանձին երդերով և գուցե բնորոշվել են «երգումարդ» բառով: Սրանք կաղմում էին ամբողջ գյուղեր՝ դաստակերտներին ու ագարակներին կից, և իրենց սոցիալական ու տնտեսական վիճակով համապատասխանում էին պարթևական իրանի «անշահրիկներին»-անաշխարհիկներին:

2. ՆՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում երկրագործությունն արդեն անցել էր զարգացման երկար ուղի և ուներ բարդ ու բաղմազան աշխատանքային պրոցեսների մշակված սխեման:

Ստրկատիրական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ գերիշխող էր վարելահողային երկրագործությունը, բայց Հայաստանի ծայրամասային շրջաններում, մասնավոր ջեղային տերիտորիաների վրա, ուր գեոևս պահպանվում էին նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների բազմաթիվ մնացուկներ, շարունակում էր տիրել մինչև վարելահողային՝ մարկեղային երկրագործությունը, իսկ այնտեղ, որտեղ խիտ անտառներ էին, կիրառվում էր անտառոտ շրջաններին հատուկ անտառահատման սխեման և խոպանային սխեմանը:

Նրկագործության անտառահատման սխեման: Հայաստանում այս սխեման կարող էր գոյություն ունենալ միայն հյուսիսային և հարավային ծայրամասային շրջաններում, որոնք այն ժամանակ առանձնապես հարուստ էին անտառային մասսիվներով: Մարդը վարի համար հողը մաքրում էր անտառից, իսկ հյուծումից հետո հողը թողնում էին անմշակ, որպեսզի նորից անտառ աճի: Սակայն ծառերը կտրելու ժամանակ գյուղացին անտառում թողնում էր վայրի վիճակում գոյություն ունեցող պտղատու ծառերը: Բարձրաբերձ լեռներում հողագործությունը հնարավոր էր այնպիսի պարզունակ վարելահողային գործիքով, ինչպիսին էր «երկմատնի փայտատը», որ պահպանվում էր Սասունում դեռևս X դարում²⁷: Ավելի պրիմիտիվ գործիքներ էին «թորխը» (մարկեղ) և «բարհը» (բահ), որոնք գոյություն ունեին մինչև վերջերս և գործ էին ածվում բանջարանոցներում, պարտեզներում ու այգիներում: Մարկեղ-թորխը հնագույն շրջանում հանդիսանում էր հողի մշակման ունիվերսալ գործիք: Այն տեղերում, որտեղ գերիշխող էին բրածո և անտառային հողերը, հումուսի հարուստ պարունակությամբ, հնարավոր էր հողը մշակել պրիմիտիվ փայտե գործիքներով, ինչպիսին էր «կեռը»:

²⁷ См. С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении (տե՛ս «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17):